

DE VEELVORMIGHEID VAN DE EUROPESE STATENVORMING

W.P. Blockmans

Theories on state formation are generally biased in their predelection for national states, of which Europe in fact shows more exceptions than examples. We have to consider the many coexistent forms of public power during the ancien régime and define the reasons why certain very small unities could survive until around 1800. Moreover, the idea of the absolutist state has been criticized by recent research as being a product of the successful state propaganda rather than of critical analysis. Resistance of small entities had to be bought off to construct larger units. After all our view on state formation becomes more variegated, leaves more intact of previous patterns that appear very lively still at present.

De interpretatie van het proces van staatsvorming in Europa is traditioneel sterk beïnvloed door de grenzen die staten in de laatste twee eeuwen feitelijk hebben aangenomen. Het proces werd aldus in hoge mate beschreven in de termen van zijn uitkomst: iedere staat werd verklaard als een op zichzelf staand verschijnsel, zonder dat daarbij de beweeglijkheid van het territorium door de tijd heen in vraag werd gesteld, tenzij wanneer de expansie van de kern kon fungeren als blijk van succes van het beschreven geval.¹ Deze zienswijze onderschatte onvermijdelijk het interactieve karakter van de afbakening van gebieden. Tegelijk werd er ook al te licht vanuit gegaan dat de territoria van staten en die van volkeren harmonieus samenvielen. Hiermee werden ontelbare zwarte bladzijden uit de geschiedenis in de vergetelheid gedrukt waarbij staatsmachten massale onderdrukking, emigratie en zelfs ethnocide op gang brachten. Dat leidde zelfs tot begripsverwarring waar het Engelse *national state* veelal werd gelijkgesteld met *nation state*.²

Zo werd de 'nationale staat' overwegend gezien als het eindpunt van een evolutie, dat idealiter door de rest van de wereld moest worden overgenomen. Internationale instellingen zoals de Verenigde Naties (let op de term!) waren nu eenmaal geënt op de staat als basiseenheid zodat het behoud van die eenheid een hoge prioriteit kreeg. De Organisatie van Afrikaanse Staten is eveneens gebaseerd op dit beginsel, ongeacht het artificiele karakter van de voormalige koloniale grenzen. Het aarzelende optreden van de EG in voormalig Joegoslavië in 1992 vond evenzeer zijn oorsprong in het *credo* van de onaantastbaarheid van de staatsgrenzen, zowel intern als extern. Deze bijdrage beoogt aan te tonen dat de convergentiegedachte, waarbij het proces geïnterpreteerd wordt als noodzakelijk uitmondend in de nationale staat, de historisch gegroeide diversiteit onderschat. Juist in de voorbije jaren is het duidelijk geworden hoe diep de divergenties in het Europese staatkundige ontwikkelingsproces wortelen.

Twee Europa's?

Op het ogenblik dat het rijke Europa van de Twaalf zich opmaakte om de eenmaking van zijn interne markt te vieren, werd het opgeschrikt door de even dramatische als onverwachte ontwikkelingen in dat andere Europa, dat sedert 1944 onlosmakelijk vastgekleusterd leek te zitten in de greep van het Sovjet-imperium. Terwijl in het Westen een proces van stelselmatige

schaalvergroting voerde naar de overdracht door soevereine staten van steeds meer bevoegdheden aan bovenstatelijke instellingen, deed zich in Oost- en Zuidoost-Europa net de tegengestelde tendens voor. Imperia desintegreren in een duizelingwekkend tempo tot reeksen naar soevereiniteit strevende staten. Enige historische kennis brengt hier het inzicht dat die nieuwe aanspraken op zelfstandigheid eigenlijk het herstel betekenen van voorheen bestaande nationaliteiten. Voorheen? Voor hun onderwerping door de imperia die sedert de 16de en vooral 17de eeuw rivaliseerden om de controle over uitgestrekte delen van Midden- en Oost-Europa het Ottomaanse rijk, het Habsburgse, het Russische en zijn waardige opvolger, het Sovjet-rijk. Dankbaar grijp ik de gelegenheid aan die de wereldgeschiedenis ons nu biedt om de actualiteit van het verleden aan te voeren ter verklaring van de gelijktijdige tegengestelde ontwikkelingen in West- en Oost-Europa.

Het is zeker geen toeval dat uitgestrekte imperia wel konden gedijen in Oost- maar niet in West-Europa. Sedert vele eeuwen vertonen hun samenlevingsvormen immers grondige verschillen. Dergelijke verschillen bestonden er oorspronkelijk, grofweg tot in de 13de eeuw, ook tussen de mediterrane en de meer noordelijke regio's, maar die zijn serdertdien geleidelijk grotendeels uitgevlakt. Die verschillen laten zich het duidelijkst aflezen uit bevolkingsdichtheden en de daarmee samenhangende aanwezigheid van grote steden. Het is evident dat alleen een gebied met hoge landbouwproductiviteit een belangrijk deel van zijn bevolking een bestaan kan gunnen in wat wij de secundaire en tertiaire sectoren van de economie noemen. Alleen als er genoeg voedsel geproduceerd wordt, kan een groot deel van de bevolking zich wijden aan taken in de ambachten, industrie en diensten. Die dichtheid van bewoning hangt dus in de eerste plaats af van de rijkdom van het natuurlijk milieu die min of meer productie mogelijk maakt. In de tweede plaats kan de dichtheid bereikt worden door een constructief samenspel van regio's die elkaars tekorten compenseren. Dit laatste veronderstelt verkeer, handel, technische ontplooiing, kortom: ontwikkeling. De dichtheid van de bewoning moge in een eerste fase bepaald zijn door gunstige milieu-omstandigheden, vervolgens is zij alleen in stand te houden door een samenleving die een effectieve beheersing van de natuur bereikt in de vorm van een voldoende landbouwproductiviteit, de regeling van de toevoer van zuiver water voor akkers en steden, het ontwikkelen van een betrouwbaar vervoersysteem, van werktuigen, machines etcetera.

Tot het midden van de 19de eeuw waren grote bevolkingsconcentraties alleen levensvatbaar langs goed bevaarbare rivieren en aan kusten, omdat alleen schepen in voldoende mate het transport van massagoederen konden verzekeren. De spoorwegen brachten daarna een nieuw net van verbindingen tot stand dat ook in het binnenland het vervoer van massagoederen mogelijk maakte. Dit verklaart waarom tot vóór de industrialisatie de grote steden en dicht bevolkte achterlanden steeds te vinden waren langs kusten en in gebieden met grote rivieren. Zo konden de Nederlanden rond 1600 een gemiddelde bevolkingsdichtheid bereiken van 48 per km² en Italië 44; de grote territoriale staten scoorden al beduidend lager: Frankrijk 34, Duitsland 28, het Iberisch schiereiland 17, Polen en Pruisen 14; Scandinavië telde toen minder dan 2 bewoners per km². Natuurlijk verhullen dergelijke gemiddelden uitschieters naar boven, langs de Zweedse zuidkusten bijvoorbeeld. Maar ook in Italië en zelfs in het kleine Nederland was de regionale variatie groot. In 1795 woonden in Noord-Nederland 166 mensen per km² en in Drente amper 15; het landelijk gemiddelde van 64 lag toen vergelijkender wijs ook zeer hoog.

Globaal geven die cijfers toch een scherp verschil aan in de orde van grootte. Zo telde het onmetelijke Rusland rond 1600 maar evenveel onderdanen als het Duitse Rijk, en minder

dan Frankrijk, dat toen de 18 5 miljoen haalde Ten Oosten van de Weichsel waren de enige steden met meer dan 40 000 inwoners Moskou Novgorod, Sofia, Smolensk en Kiev Constantinopel, Napels en Parijs telden er toen meer dan 200 000, terwijl nog negen andere westelijke steden de 100 000 overtroffen Van de totale bevolking van 105 miljoen die Europa toen telde, leefden gemiddeld 12% in steden, in Rusland waren dit slechts 5% De grote bevolkingsdichtheden concentreerden zich langs de Noordzee, van de monding van de Seine tot die van de Elbe en langs de noordelijke kusten van de Middellandse Zee ³

De continentale binnenlanden waren dus eeuwenlang veel dunner bevolkt dan de gebieden langs de kusten en de grote rivieren Het hardere klimaat maakte in het algemeen die binnenlanden ook iets minder geschikt voor de landbouw Uitgestrekte steppen die slechts een heel schaarse nomadenbevolking konden onderhouden, bleven in Midden- en Oost-Europa tot deze eeuw bestaan De enorme afstanden herleidden het verkeer tussen die volkeren tot uitzonderlijke contacten die geen diepgaande wederzijdse beïnvloeding uitlokten Ook in dit opzicht heeft pas de trein fundamentele verandering gebracht Voordien was de reïssnelheid bepaald door het uithoudingsvermogen van een paard, hooguit kon een relaïssysteem op enkele belangrijke verbindingen dat vermogen verlengen maar niet versnellen Maar het eenmaal sedert de hoge middeleeuwen gegroeide patroon van steden bepaalde op zijn beurt de aanleg van spoorlijnen waar geen steden lagen en maar weinig mensen woonden, kwamen ook geen treinen langs

Zo bleven de aanzienlijke verschillen in bevolkingsdichtheid tot in de 20e eeuw bestaan Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog lagen de verhoudingen al wel enigszins anders dan in 1600 omdat het industrialisatieproces in sommige regio's aanzienlijke verschuivingen had veroorzaakt Maar de fundamentele contrasten tussen het noordwesten enerzijds, het oosten en het noorden anderzijds, bleven opvallend In de vroeg geïndustrialiseerde landen België en Engeland-Wales woonden respectievelijk 259 en 239 mensen per km² De vroegere voorsprongsgebieden waren enigszins achterop geraakt Nederland haalde 171, Italië 121 In Duitsland, waar sommige regio's snel geïndustrialiseerd waren, maar grote delen nog zuiver agrarisch bleven, lag het gemiddelde op 120 Het zal duidelijk zijn dat kleine landen zoals België in deze berekeningswijze eerder aan een hoog gemiddelde komen dan grote Niettemin zijn er heel frappante niveauverschillen op te merken Een middencategorie werd gevormd door het Oostelijke imperium (95), Zwitserland (91), Frankrijk (74) - steeds sterk ruraal - en Hongarije (64) Lage dichtheden vertoonden Roemenie (55), Bulgarije (45), Spanje (39) en Rusland (26) Extreem laag bleven nog steeds de Scandinavische dichtheden 12 in Zweden, 8 in Finland en 7 in Noorwegen ⁴

In 1910 telde Groot-Brittannië 46 steden van meer dan 100 000 inwoners, het Duitse Rijk 45, het Russische 14 Terwijl in Engeland en Wales reeds in 1851 meer mensen in steden leefden dan op het platteland, was dat in Duitsland pas in 1891 het geval, in Frankrijk in 1931 en in de Sovjet-Unie eerst na 1960 Deze cijfers geven een indicatie van de sociale structuur van de bevolking alsmede van het tempo van de verandering daarvan Een stedelijke bevolking kent een fundamenteel andere levens- en denkwijze v=dan een landelijke Haar aandeel vormt de basis van de modernisering van de economie en van de sociale verhoudingen In de hoog geurbaniseerde delen van West-Europa verdween onder de druk van de markteconomie reeds in de loop van de 13de eeuw de onvrijheid van de grote meerderheid van de boeren In Frankrijk werd die pas afgeschaft door de Revolutie in 1789, in Oostenrijk in 1848 en in Rusland in 1861 Krachtig geformuleerd in de verstedelijkte gebieden werd al vroeg juridische vrijheid erkend omdat arbeidsprestaties door economische druk konden

worden afgedwongen dankzij het bestaan van een arbeidsmarkt; in de dun bevolkte rurale gebieden daarentegen bleef men persoonlijke onvrijheid en fysieke dwang aanwenden omdat de immense afstanden tussen de overwegend kleine bevolkingskernen nauwelijks de vorming van een markt-systeem toelieten. De exploitatie vloeide voort uit de schaarste aan middelen maar droeg op zijn beurt bij aan het in stand houden van een traditionele samenleving. Tot die niet door externe invloeden aangetaste tradities behoorden de lokale religieuze opvattingen en gebruiken, taal en overige culturele kenmerken.

Door de eeuwen heen zijn de vernieuwingsimpulsen dan ook in golven door Europa getrokken, eerst van zuid naar noord, dan van west naar oost. In de dicht bevolkte gebieden kwamen innovaties op alle gebieden eerder tot stand en vonden sneller verspreiding dan in de continentale binnenlanden. Concentratie schept op zichzelf problemen van materiële en organisatorische aard die om oplossing schreeuwen en dus dwingen tot inventiviteit. Bovendien prikkelt een hoge interactie tussen mensen ook tot meer creativiteit. De Amerikaanse filosoof Samuel Johnson (1696-1772) drukte het kernachtig uit: 'Als mensen dun gezaaid zijn zoeken ze oplossingen, maar dat zijn er slechte, en zij bereiken maar weinig resultaten ... Door geconcentreerd te zijn komt men tot echt comfort'.

De keizerrijken konden zich in Midden-, Zuidoost- en Oost-Europa langdurig handhaven omdat ze steunden op archaïsche samenlevingen. De heel dun over de uitgestrekte territoria gezaaide bevolkingen onderhielden weinig externe contacten en bleven daardoor absoluut geloven in de onveranderlijke waarde van hun voorouderlijke tradities. Juist de verbrokkeldheid, de diversiteit en het gebrek aan onderling contact tussen de volkeren maakte de overheersing door een op de grootgrondbezitters gesteunde imperiale macht mogelijk. Het rijk miste overigens wel de kracht als de ambitie om de onderdanen de westerse cultuur bij te brengen. In ruil voor hun steun gunde het machtscentrum de grootgrondbezitters uitgebreide bevoegdheden in hun domeinen om de boeren onder de knoet te houden.

De uitzonderlijk grootschalige staatsorganisaties van de keizerrijken kenmerken zich derhalve door een uiterst geringe penetratiekracht naar de eigen onderdanen toe. In feite werd het binnenlandse bestuur overgelaten aan de grootgrondbezitters die dat naar eigen inzicht en vooral in het eigen voordeel deden. Boerenopstanden boden slechts incidenteel en nooit duurzaam enige weerstand tegen de uitbuiting.⁵

In het Westen daarentegen waren de samenlevingen meer gediversifieerd tussen standen, rangen en klassen. De markteconomie bracht in de landbouw commercialisering en diversificatie van de teelten op gang. In de nabijheid van steden wonnen de intensieve landbouwmethoden veld, wat de groei van een stand van zelfstandige boeren mogelijk maakte. In de steden zelf leefden burgers wier juridisch statuut sedert de middeleeuwen losgemaakt was van de feodale machtsstructuren. Diverse sociale groeperingen vormden zich ter verdediging van beroepsbelangen. De stedelijke samenleving was zeker rijk aan conflicten maar zij ontwikkelde op die manier ook mechanismen om belangentegenstellingen met respect van ieders rechten vreedzaam op te lossen. In de stad ligt de bakermat van de op participatie door diverse geledingen van de bevolking gesteunde openbare bestuursvorm. Het economisch, numeriek en cultureel gewicht van de steden bepaalde de krachtsverhoudingen in de Westeuropese samenlevingen. In sterk geurbaniseerde gebieden kon de adel zijn heerschappij niet handhaven zoals dat in het Oosten nog wel mogelijk was. Er ontstonden diverse machtsbalansen, waarbij de nabijheid van vele machtskernen een immer aanwezige factor in het krachtenveld vormde. Geen enkele medespeler in het Westen slaagde erin langdurig een totale beheersing van andere sociale groepen uit te oefenen; daarvoor was de kans op

alternatieve coalities met interne of externe tegenmachten te reeël. Zo groeide in het Westen een samenlevingsmodel waarin vele medespelers in gelijke of andere sociale posities elkaar in balans hielden en daardoor gedwongen waren vreedzame overlegprocedures uit te werken. De parlementaire democratie is een Westeuropese creatie waarvoor de pluriforme machtsverdeling de basis vormde.

Vanaf 1991 lijken met de verbrokkeling van de Sovjet-Unie de laatste resten van de imperiale staatsvorm uit Europa te zijn verdwenen. Gezien het onderdrukkende karakter van ieder imperium kan een dergelijke evolutie geïnterpreteerd worden als een late modernisering. Tegelijk is het Westen alweer veel verder, namelijk in het opbouwen, *van onder op*, van een federatief verband van staten dat aan alle deelnemers volledige medezeggenschap gunt. De relatie tussen de volkeren en de staten die bevoegdheden en middelen overdragen aan bovenstatelijke instellingen, komt hierdoor in een nieuwe fase terecht.

VIJF INTERPRETATIELIJNEN

Basisgegevens

Bij de interpretatie van de ontwikkeling van de Europese staten richten we ons op een langdurig proces waarvan de staat het begin- noch het eindpunt is. Dit betekent dat we de staat zullen zien ontstaan in een type samenleving waar die aanvankelijk afwezig was, en dat we er kunnen van uitgaan dat er in onze tijd ook weer een evolutie plaatsvindt waarin de staat bezig is functies te verliezen aan andere instellingen. Een staat kan immers alleen functioneren wanneer de maatschappelijke voorwaarden daarvoor aanwezig zijn. Aangezien we een staat definiëren als een organisatie die binnen een begrensde territorium de machtsuitoefening centraliseert, zal die alleen levensvatbaar zijn wanneer het mogelijk is de middelen daartoe te centraliseren en van daaruit opnieuw te distribueren. De technische evolutie heeft het niveau van centraliseerbaarheid in de laatste 1000 jaren geweldig doen toenemen van een domein tot een wereldorganisatie. De technische mogelijkheden reikten dus in een steeds opgaande lijn het meest opportune organisatieniveau aan.

In een samenleving waar nauwelijks mobiel kapitaal circuleert (handelswaren, geld, mensen) ontbreken de middelen tot centralisatie en dus tot staatsvorming. Karel de Grote heeft het geprobeerd en heeft grandioos gefaald. Om het met Georges Duby te zeggen: hij bracht het niet verder dan een dorps hoofdmanschap verheven tot het universum. De kaartjes van het Karolingisch rijk met zijn opeenvolgende verdelingen, die men in alle atlanten en universitaire handboeken aantreft, stellen dus niets meer voor dan de dagdromen van een handjevol leiders van krijgersbenden. Deze evidente vaststelling kan haar nut hebben bij de interpretatie van het functioneren van de westerse staatsmodellen in de Derde Wereld.

In een verkeers- en geldarme economie kan dus geen staat functioneren. Een boeiend complement hierop vormen de nomadenrijken die soms alle olievlekken hebben uitgespreid over de Euraziatische vlakten: zij beschikten over superieure transportmiddelen en mobiel kapitaal maar slaagden er niet in een territorium blijvend te controleren, want dat vereiste de verandering van hun levenswijze in een sedentaire landbouwersgemeenschap. De Arabische overheersing van de 7de tot 13de eeuw dankte haar succes aan de combinatie van beide bestaansvormen.

1. The prime mover

In de 9de eeuw moge Europa dan alleen in naam een keizerrijk en enkele koninkrijken hebben gekend, staten waren dat niet. Macht werd uitgeoefend op een directe en persoonlijke basis - *face to face relations* - omdat de gemeenschappen met een interne cohesie klein waren. Op een grotere schaal konden alleen leiders met elkaar relaties onderhouden. Steeds bleven het echter persoonlijke banden van loyaliteit en dienstbetoon die de cohesie moesten verzekeren. Naarmate meer mensen bij eenzelfde netwerk aangesloten raakten, kwam de cohesie in gevaar omdat de afstanden tussen de contractanten dan onvermijdelijk toenamen waardoor een tendens tot verzelfstandiging optrad. Duitse historici hebben de term *Personenverbandstaat* bedacht voor een bestuursstelsel dat geheel gebaseerd is op wederzijdse contracten tussen personen, waarbij de zwakkere zijn trouwe diensten aanbiedt aan een sterkere, die op zijn beurt bescherming toezegt en een beloning - doorgaans in de vorm van een landgoed inclusief de mensen die erop werken en wonen. Ik blijf dit bestuursstelsel (de feodaliteit) echter geen staat vinden omdat er geen vaste relatie bestond tussen een organisatie en een territorium. De domeinen die via deze relaties werden toebedeeld golden louter als het persoonlijk inzicht in een vorm van organisatie die men in het algemeen patronage noemt en die herkenbaar is in talloze oude en moderne, westerse en niet-westerse samenlevingen.

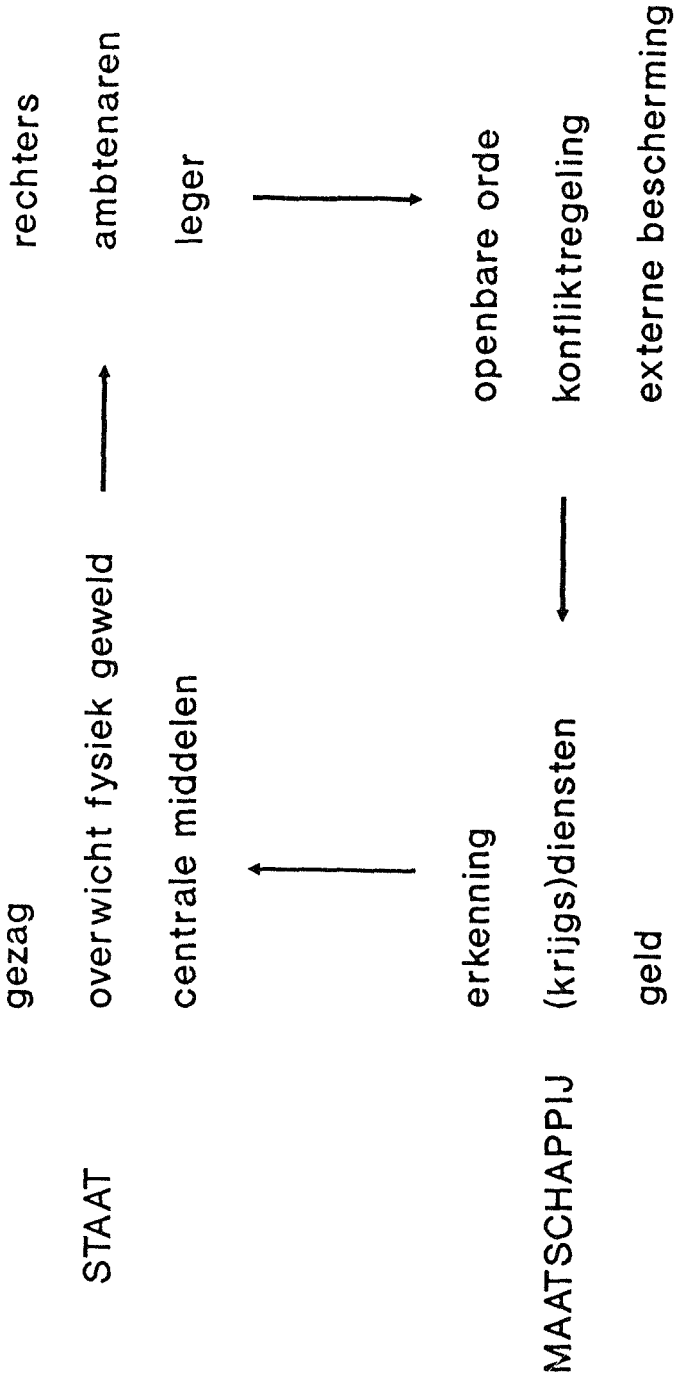
Het feodale stelsel was dus gericht op het verwerven van land als persoonlijk bezit van een krijger, die tevens de exploitatie, het bestuur en de rechtspraak over dat domein waarnam. Wat in onze begrippen publieke functies zijn - opeising voor (leger)dienst, bestuur en rechtspraak - waren dus verweven met economische rechten die ook in onze ogen privaat zijn, terwijl het hele gebied inclusief de mensen van heer kon veranderen op een puur privaatrechtelijke basis. Dit lijkt me fundamenteel omdat deze denkwijze over het land en zijn bewoners als beheersbaar en verhandelbaar als privaat bezit, kenmerkend is gebleven voor autocratische vorsten tot en met tsaar Nicolaas II.

Tegelijk wordt zo ook de dynamiek van het systeem duidelijk: om macht te vergroten moet meer land beschikbaar zijn waarmee krijgsmachten beloond worden. Om land te veroveren zijn krijgers nodig. Hoe meer krijgers en hoe groter het veroverde gebied, des te sterker dreigt weer de desintegratie wegens de geringe mobiliteit. Wat in sommige schoolboeken 'feodale chaos' genoemd wordt, is een op zichzelf perfect logisch systeem van machtsopbouw in een verkeersarme, laag ontwikkelde agrarische samenleving. De meest actieve deelnemers aan de competitie breiden hun machtsbereik uit tot het weer uiteenvalt, de zwakkere broers worden verslagen, onderworpen of verdreven, net zoals dat bij de andere mannetjesdieren gebeurt.

Toch blijkt er vaak een tendens tot concentratie door al deze strijd heen te lopen. Norbert Elias heeft overtuigend beschreven hoe in noordelijk Frankrijk de aanhoudende competitie binnen eenzelfde ruimte uiteindelijk enkele grotere heren macht verleende over grotendeels samenhangende territoria.⁶ Eén van hen heeft zich in 987 laten kronen tot koning; zijn nakomelingen hebben met wisselend succes gepoogd rivaliserende territoriale vorsten één na één uit te schakelen. Aan die landhonger werden alleen grenzen gesteld door de weerstand van tegenstanders en de beschikbaarheid van eigen machtsmiddelen, in het bijzonder in afgelegen gebieden. Vond een expansieve kern in zijn omgeving een reeks ongeveer even krachtige concurrenten, dan was machtscentralisatie uitgesloten en stabiliseerde zich langdurig een evenwicht tussen stadstaten zoals in Noord-Italië of tussen territoriale vorstendommen zoals in het Duitse rijk.

MIDDELEN

FUNCTIES



Als we hiermee de oorsprong van de staatsvormende dynamiek hebben gevonden om de feodale competitie om land, dan volgt daaruit dat dit proces nooit adequaat beschreven kan worden binnen één enkele vooropgezet territorium. Wie dat wel doet, vertrekt meestal van de nu bestaande staten, maar dit leidt tot een perspectiefvernaauwing en een grove onderschatting van de factor oorlog, die constante aanwezig is in de Europese geschiedenis. Het kader van onze analyse moet dus een door de fysische geografie bepaalde begrenzing zijn, zoals het Europese continent; ook dan zal men oog moeten hebben voor druk van buiten - zoals die van het Ottomaanse rijk - teneinde de reacties van de Europese eenheden te begrijpen.

De voortdurende competitie tussen machtskernen leidde tot de vorming van steeds grotere staatkundige gehelen, waarbij heel wat zwakke eenheden door sterkere werden ingepalmd. Zo viel het aantal feitelijk zelfstandige politieke eenheden in de loop van de eeuwen drastisch terug - zoals het voorbeeld van de honderden territoria binnen het Duitse rijk aantoonde. Over-expansie leidt echter tot een net zo duidelijke tegenbeweging: imperia vertonen de neiging zich uit te strekken tot over de grenzen heen van het met de beschikbare middelen langdurig beheersbare gebied, en verbrokkelen dan weer. Het Habsburgse rijk demonstreerde deze 'imperial overstretch' al in de 16de eeuw en opnieuw in de 19de tot 1918. Tijdens de Eerste Wereldoorlog verviel ook het Ottomaanse rijk definitief, nadat het tijdens de voorgaande decennia al heel wat randgebieden was kwijtgespeeld. Het Sovjet-imperium dat uit de Tweede Wereldoorlog oprees, heeft het slechts 45 jaar volgehouden. IN al die processen is de primitieve landhonger, met zijn schaamlapje in de vorm van een 'cordon sanitaire' de constante drijfveer geweest.

2. Soorten staten

De feodale heren waren natuurlijk niet de enige drijvende krachten in de westerse geschiedenis. Kerken met hun onaantastbaar patrimonium vormden een obstakel tegen hun strijdlust en expansiedrift, zij het dat de kerkelijke elite geheel uit de adelsfamilie werd gerecruiteerd en in veel opzichten hetzelfde accumulatieve gedrag vertoonde. Een veel sterkere tegenkracht werden de steden, eilandjes die zich afzonderden van het platteland en van de feodale heerschappij. Ook van de stedelingen ging een aanhoudende expansiebeweging uit, maar ze volgde een andere geografische logica. De eerste zorg van de burgers bestond er in niet te verhongeren binnen hun muren.

Een stad leefde van haar ruilverhoudingen met de directe omgeving en met verder afgelegen handelspartners. Bevaarbare rivieren en kusten vormde het stramien waarop de steden groeiden. De grootste lagen aan de drukste verkeersstromen, met dien verstande dat zij als markten en productiecentra daar uiteraard ook het hunnen aan bijdroegen.

Hoe dan ook leert een eenvoudige vergelijking van kaarten dat de lokatie van grote steden in Europa gericht is op kusten en grote rivieren, dus op verbindingen over water, omdat dat de goedkoopste weg is voor massatransport. De grote staten daarentegen volgden een geheel andere logica: zij vormden compacte landmassa's, gegroepeerd rondom een kern volgens de gesteldheid van het terrein en de ligging ten opzichte van andere expansiekernen. De eenheid van de vorstenstaten was hun territorium. De eenheid van de burgerlijke sfeer bestond uit een netwerk met verbindingen van roerend kapitaal.⁷ Een stad was een concreet ervaren leefmilieu waarmee burgers zich identificeerden. De staat bleef tot diep in de 19de

eeuw een verre abstractie die steeds meer geld eiste voor vage doeleinden

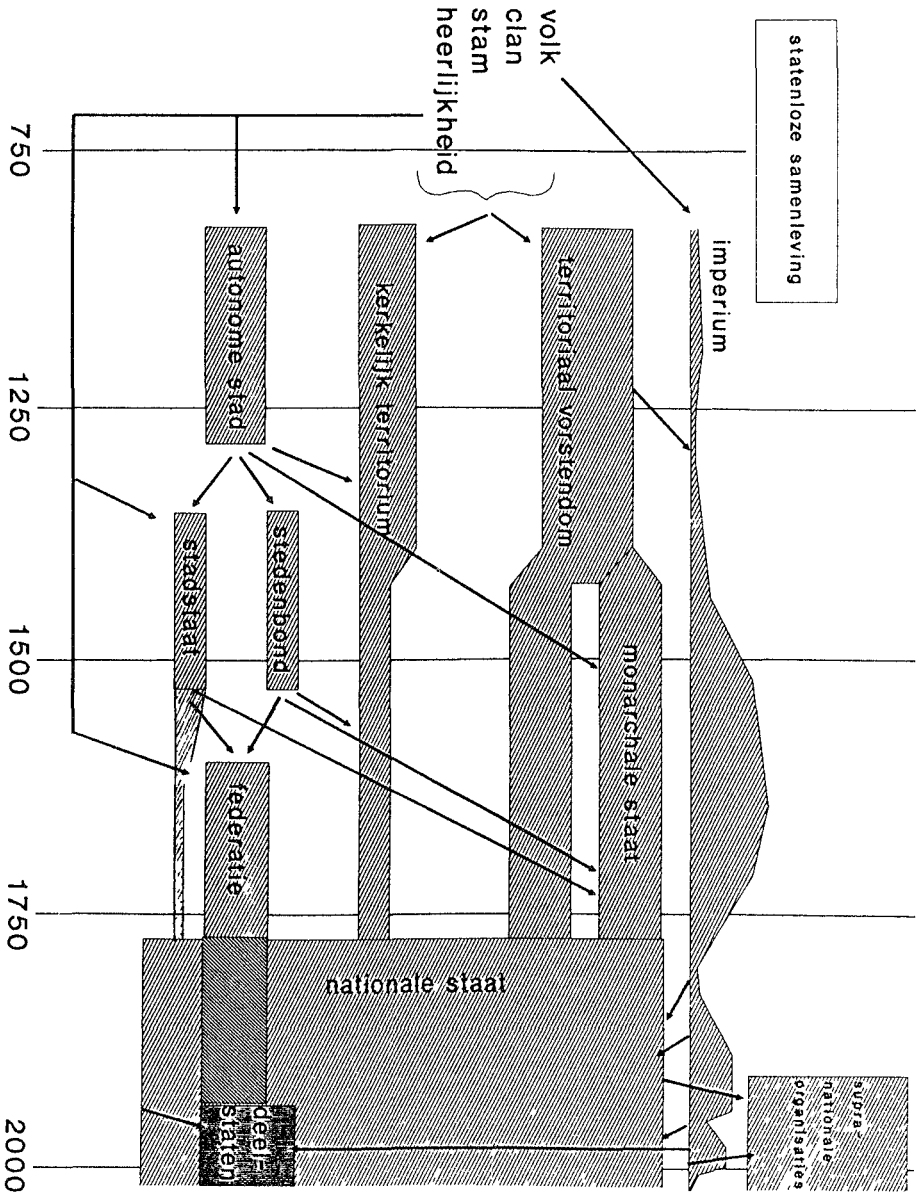
Het zal duidelijk zijn dat de feodale expansiedrang zich heel anders kon ontwikkelen in een agrarische streek dan in een verstedelijkt gebied. De stedelijke bracht geld in omloop waardoor een markt ontstond die het hele stelsel van de feodale dwang ontwrichtte. De accumulatie van burgerlijk kapitaal bood de vorsten zowel nieuwe kansen tot expansie als ongekende weerstanden. De sterkste staten maar ook de hevigste conflicten zouden zich daarom ontwikkelen op het raakvlak van de stedelijke en de vorstelijke invloedssferen. Bij deze confrontatie heeft de mobiliteit van het burgerlijk kapitaal zijn voortbestaan als expansiekracht verzekerd. werd de druk van de staat te zwaar, dan vluchtte het naar betere oorden - zoals de Zuidnederlanders en de Hugenoten naar de Republiek toestroomden. Een territorium heb je of verlies je, kapitaal en het vege lijf kan je nog redden tegen overmacht.

In de kustgewesten van de Nederlanden vervluchtigden de heerlijke rechten al tijdens de late middeleeuwen. In de rurale binnenlanden echter bleven die tot het einde van de 18de, en in Midden- en Oosteuropa zelfs tot 1848 of 1861 op de boeren drukken. Terwijl in agrarisch Europa de heren konden dwingen, moesten ze in de geurbaniseerde gebieden onderhandelen. Het ene leidde tot autocratische monarchieën of adelsrepublieken gebaseerd op dwang-economieën, het andere tot constitutionele en parlementaire monarchieën, stadstaten en federaties geschraagd op concurrerende markteconomieën. De wil van de vorsten was derhalve slechts één van de bepalende factoren voor de vorm van hun staat. Daarnaast speelden ook de naburige mededingers én het type samenleving een doorslaggevende rol.

3. Het spel van tegenstrijdige krachten

Als het dus niet alleen de vorsten waren die hun heldere en consequent doorgevoerde ideeën het aanschijn van de staten bepaalden, wordt de verklaring van dit verschijnsel een stuk ingewikkelder. We komen dan terecht in figuraties waar verschillend gedoseerde krachten op elkaar inwerken, elk met eigen doelstellingen die vaak het tegengestelde beogen van die van de tegenspelers. Meer macht voor de ene betekent immers fataal machtsverlies voor de ander. Waarom zouden we als historici niet onder ogen zien dat de ontwikkelingsprocessen die we willen begrijpen ingewikkeld zijn omdat er veel factoren in meespelen, die alle in de tijd van samenstelling veranderen, zodat het hele complex er ook steeds weer anders gaat uitzien? De vergelijking met een scheikundige formule, waarin het geheel van variabel gedoseerde bestanddelen een precies bepaald produkt oplevert, is de wensdroom van heel wat positivistisch ingestelde vakgenoten. Persoonlijk vind ik de analogie met een weersvoorspelling meer passend, waarbij wij als historici het niet te onderschatten voordeel genieten de afloop van het verhaal reeds te kennen.

We zullen dus moeten letten op *actoren*, groepen, instellingen, sociale categorieën en bewegingen die door hun collectief optreden het proces richting geven. Zowel interne als externe actoren oefenen invloed uit op de evolutie van een bepaalde politieke eenheid. Nooit zal het zo zijn dat het feitelijke verloop exclusief te verklaren valt vanuit de optiek van één enkele actor. Steeds grijpt hij al in mindere of meerdere mate in op mogelijkheden die een door anderen bepaalde situatie hem bieden. Veelal zal men in de Europese context op de volgende actoren en factoren letten, die natuurlijk niet in alle omstandigheden even actief zijn.



interne actoren

- de monarchie
- de relatief autonome Kerk(en)
- het relatief autonome staatsapparaat (rechters ambtenaren, raadsheren, legerleiders, regionale en lokale potentaten)
- grootgrondbezitters, in zoverre nog niet gevat onder de voorgaande categorieën
- burgers, te onderscheiden naar handels-, nijverheids- en renteniersbelangen, naar lagen en sectoren
- stedelijk proletariaat, ook naar sectoren te diversifiëren
- boeren, te onderscheiden naar productieverhoudingen

externe factoren

- politieke competitie van andere machten
- economische concurrentie
- migratiebewegingen
- ideologische beïnvloeding
- militaire actie

4. steeds meer taken

De monarchale staten bouwden een steeds sterker apparaat uit waarmee zij voortdurend nieuwe taken naar zich toe trokken. Er is door sommige onderzoekers op de bemiddelende en pacificerende rol die staten te vervullen kregen, en waartoe zij hun invloedssfeer naar de onderdanen toe voortdurend konden uitbreiden. In samenlevingen waar hevige conflicten bestonden tussen sociale klassen die op elkaar aangewezen waren en er geen van alle in slaagden om de overhand te halen, ontloopte de monarchie zich als een hoogste scheidsrechter, niet te herleiden tot één van die klassen. Hoe nauw de banden tussen de kroon enerzijds, de Kerk en de adel anderzijds, in de meeste monarchieën ook geweest mogen zijn, door zich te beroepen op Gods gratie en het algemeen belang kon de kroon met zijn professionele ambtenaren een zelfstandige rol vervullen. Hoe meer een samenleving gediversifieerd was, des te meer behoefte er bestond aan een externe instantie om de conflicten op te lossen.

In samenlevingen daarentegen waar één klasse onbetwist het overwicht genoot bestond niet zo'n behoefte aan een extern orgaan voor de conflictbeheersing. Dat deden de feodale heren in oostelijk Duitsland, Polen of Rusland wel even zelf, net zoals de Hollandse regenten hun eigen instellingen en regelingen kenden. In zulke situaties ontstond er dus ook geen sterk staatsapparaat, maar bestuurde de dominante sociale klasse direct de hele samenleving.⁸

Terwijl Norbert Elias de groei van het staatsapparaat via zijn 'koningsmechanisme' geheel toeschrijft aan de noodzaak om een gedifferentieerde samenleving te besturen met een autonome macht, en de afwijkingen van de monarchale centralisatie buiten beschouwing laat,⁹ zie ik dus verschillende wegen, aangepast aan het type samenleving. Monarchen geven de feitelijke conflictbeheersing in handen van professionele, universitaire geschoolde juristen, maar behielden het laatste woord via hun recht van gratieverlening. Zij creëerden voor zichzelf een imago als verheven boven de aardse tegenstellingen want gezalfd en dus enigermate sacraal. Uit het Romeinse recht werd het begrip majestéitsschennis overgenomen. Zo kon de persoon van de koning nooit worden aangevallen, hooguit zijn slechte raadgevers.

Hoewel ik met Elias en Tilly inzie dat de *machtsvorming* een proces is van 'survival of the fittest', waarbij de beschikking over de meeste en meest effectieve geweldsmiddelen de overwinnaar aanwijst, ben ik van mening dat *machtshouding* andere technieken vereist. Op de lange duur volstaat repressie niet om een bevolking bij elkaar te houden, tenzij tegen zeer

hoge kosten. Luktte dat nog wel in dun bevolkte en afgelegen gebieden zoals Rusland, dan keerde zich in West-Europa, waar de onderlinge competitie tussen staten veel intenser verliep, een voortdurende repressie tegen de overheerser. Die moest dan zoveel middelen inzetten tegen de binnenlandse vijanden dat hij kwetsbaar werd aan zijn grenzen, temeer daar coalities tussen interne en externe opposenten voor de hand lagen.

Het overwicht in de beschikking over geweldsmiddelen - alsmede de daartoe vereiste belastingen - zie ik dus wel als een initiële maar niet als een voldoende voorwaarde voor de staatsvorming. Macht, om duurzaam te zijn, moet worden omgezet in gezag, en dat vereist erkenning door de onderdanen. Vorsten hebben zich daarom ingezet om hun positie te legitimeren en onaantastbaar te maken voor oppositie. Dat deden ze met alle denkbare propagandamiddelen, waarbij vooral de beeldende kunsten belangrijk waren omdat zij de massa's aanspraken. Door het creëren van een mythe rond het koningschap - en afgeleid ook rond territoriale vorsten - poogden de monarchen een gevoelsmatige binding te realiseren met hun onderdanen. Aangezien die intussen met miljoenen waren, moest die band hoofdzakelijk met indirecte middelen gelegd worden. Plechtige intochten, huwelijken en begrafenissen boden daartoe de gedroomde gelegenheden die met bijzonder veel artistieke zorg werden uitgewerkt. Afbeeldingen van vorsten omgeven door al de symboliek en praal van hun ambt, of te gelegenheid van hun glorierijke overwinningen, werden op grote schaal verspreid ter ondersteuning van het beeld.

Door hun nadrukkelijke vertoning als een verheven ideaal, gecombineerd met mythologische figuren en beladen met alle aardse deugden poogden de koningen een emotionele band te smeden met hun onderdanen. Die richtte zich op hun persoon, hooguit op hun dynastie. De officiële overtuigingsmiddelen waren echter nog niet zo krachtig dat zij de standenongelijkheid, de hatelijke belastingontvangers en de vernielzuchtige legerbenden konden doen vergeten. Vanaf de late 18de eeuw maakten diepgaande sociale veranderingen aanpassingen in de staatsvorm onafwendbaar. Aangezien het imago van het koningschap verbonden was met de verworpen standenmaatschappij, ontstond er bij de nieuwe machthebbers een behoefte aan een nieuw emotioneel bindmiddel voor de onderdanen. Het door de elites ingepompte nationalisme moest de vele taken aanvaardbaar maken die de 'nationale' staten van de 19de eeuw zich stelden. Het imperiale leiderschap verleende daar een passend aureool aan: Napoleon III in 1852, Wilhelm II in 1872 en Victoria als keizerin van India in 1876.

5. De staat voorbij?

De ongeziene industriële groei van de 19de eeuw schreeuwde om steeds grotere markten. De belemmeringen van lokale en regionale maatstelsels en regelmenteringen moesten daarom worden opgeruimd. Aangezien dit indruiste tegen een aantal gevestigde belangen, was geen andere instantie daarvoor zo geschikt als een boven de sociale tegenstellingen verheven neutrale staat. Het Engelse parlement voerde dergelijke aanpassingen geleidelijk door, de Franse Revolutie stortte ze ineens over het verbaasde achterland uit, en in het Duitse rijk ging de economische eenmaking de politieke vooraf. De nationale staten waren in de eerste plaats nationale markten, zo mogelijk uitgebreid tot de koloniën. Gedurende deze korte fase konden de twee grote expansiekrachten, de territoriale en de kapitalistische, elkaar overlappen binnen de grenzen van de nieuwe staten. Voorheen hadden zij steeds op gespannen voet met elkaar geleefd, de ene landinwaarts gericht, de andere zeewaarts. Later zou pas blijken of er binnen

de in de salons van het Weense Vredescongres vastgelegde grenzen ook volkeren leefden die het met elkaar konden vinden. Tot dan was dat voor de vorstenstaten geen punt van overweging geweest gezien het patrimoniale karakter van de monarchie. Nu de staat echter onpersoonlijker en abstracter werd en bovendien veeleisender ten opzichte van zijn onderdanen, gingen taal en cultuur ook een rol spelen. In mijn interpretatie creëerde het nationalisme dus niet de natiestaten, maar wakkerden de elites in de verburgerlijkte staten het nationalisme aan.

In de 19de eeuw droegen de staten nog een uitgesproken standskarakter. De meest moderne landen hadden zich al gedistantieerd van de Kerk, maar de adel behield toch nog een zeer groot formeel en informeel gewicht. De gegoede burgerij had zich als een nieuwe bevoorrechte stand op het fluweel neergevlid. Het nationalisme was eigenlijk een meesterlijke verhulling van dit standskarakter. Het inspelen op een collectief ego, aangescherpt door negatieve identificaties via een opgepept vijandbeeld, is een zeer primitieve maar nog steeds bijzonder effectieve methode van groepsbinding. Ze dringt hoe dan ook makkelijker in de geesten door dan meer abstracte en meer altruïstische ideologieën zoals de christelijke en socialistische. Het afficheren van de taal en de cultuur van het dominante segment binnen de staatsgrenzen als de uitaire ziel van gans het volk, waarbij de bevolking binnen het nu eenmaal gevormde territorium als één homogene natie werd voorgesteld, maakte het mogelijk onder het mom van modernisering de minderheden te discrimineren en hun culturen in veel gevallen ook een stille dood te laten sterven. De huidige hevige nationale conflicten spelen zich af binnen gebieden die vroeger behoorden tot de Habsburgse, Ottomaanse en Russische imperia. Die waren zelf te groot, te heteroog en vooral te archaisch om, zoals de westerse staten, de cultuur van hun kern via de modernisering te kunnen opleggen.

De nationale bewegingen van vandaag rekenen af met de in Europa's oostelijke periferie nog bestaande standenstaten die tot in 1989 beruften op de oude recepten van een bevelseconomie, verheerlijking van de leider en een abstracte staatsideologie. Die imperia stortten in elkaar door het falen van hun competitiekracht, juist omdat hun dwangconomie en hun officiële ideologie tekort schoten. Aan fysieke dwangmiddelen was er geen gebrek, maar wanneer buiten het staatsapparaat zelf niemand nog een verband ziet tussen de officiële waarheid en de waarneembare werkelijkheid ook het sterkste leger op de eigen bevolking te schieten.

In het Westen zijn de staten aanzienlijk tegenhoudender geworden met het verkondigen van een officiële ideologie. Vanaf de 16de eeuw deden zij dat zeer bewust wel door één religie aan hun onderdanen op te leggen. In Noorwegen bepaalt de staat nog steeds dat iedere inwoner vanaf zijn geboorte lid is van de Lutherse staatskerk, maar in het algemeen heeft de secularisering deze bevoegdheid toch aan de staten onttrokken. Sedert de Wereldoorlogen de desastreuze gevolgen van het nationalisme als staatsideologie hebben aangetoond, viel ook die boodschap weg. Wat overblijft zijn het geloof in de parlementaire democratie, de rechtsstaat en steeds openlijker, ook van sociaal-democratische zijde, de markteconomie. Kenmerkend voor die waarden is dat zij geïnstitutionaliseerd zijn als mechanismen ter bescherming van de individuele of collectieve rechten. Zo zijn ze ook ontstaan, als privileges, uitzonderlijke rechten in een standensamenleving. De wijze waarop deze instellingen in de praktijk functioneren is onderwerp van debatten en kritiek. Zo wordt gesteld dat de vrije markteconomie in feite geëvolueerd is tot een sociale markteconomie beheerst door neo-corporatieve belangengroepen. Er is meer sympathie voor koningen als personen dan voor hun symboolfunctie. Politieke en economische netwerken hollen de normale werking van de democratie uit, zo

leert veel sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Maar in al hun relativiteit blijven de zachte waarden van de Westerse staten wel overeind, zeker wanneer ze geconfronteerd worden met realiteiten verderaf.

Alleen bij sportmanifestaties leeft het nationalisme massaal op, tot in de geweldsuitingen toe. Dit lijkt echter minder met een staat dan met een collectief ego te maken te hebben. Staten hebben sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog ook niet meer zulke duidelijke vijanden, en nu het IJzeren Gordijn gesloopt is rijst de vraag of we rijp zijn om het binnen dit continent zonder vijanden te stellen. De nadrukkelijke pogingen om ieder gebruik van geweld te onderdrukken ten aanzien van de nationale bevrijdingsbewegingen in de oostelijke periferie doen vermoeden dat het die kant opgaat. Maar doemen er buiten Europa al weer geen andere vijanden op waarvan haast niemand in het Westen betwist dat ze bestreden moeten worden? Op die manier kan men op een vreedzame wereldorde blijven hopen tegen zo ongeveer het jaar 4000.

Het zou echter naef zijn de schijnbare ideologische onverschilligheid van de westerse staten te interpreteren als waardenvrijheid. Er is intussen een gigantisch aantal media ontwikkeld waarlangs op ieder uur van dag en nacht boodschappen worden uitgezonden, niet door de staat maat met zijn goedkeuring door private organisaties die dat oneindig aantrekkelijker, efficiënter en effectiever doen dan enige overheid dat ooit heeft gekund. De 'verborgen verleiders' van de publiciteit die zich met steeds indringender middelen alom in ons bestaan nestelen, bepalen steeds duidelijker het beeld van onze cultuur, met inbegrip van onze waarden en normen. Geheel impliciet, en daardoor voor velen onherkenbaar en des te aantrekkelijker. Makkelijker ook, omdat die waarden te herleiden zijn tot basale driften.

Materialisme, individualisme en competitie lijken mij de impliciete kernelementen in de cultuurbeeld van de massacommunicatie, en dus de verholen dominante waarden in de Westerse samenleving. Geweld, erotiek en inventieve vormgeving leveren de verpakking. De consumptiemaatschappij schijnt de basale behoeften zo effectief te bevredigen, dat geen ethisch verheven altruïstische ideologie daartegen opgewassen blijkt. Boodschappen die haar mogelijk zouden kunnen uitdagen worden probleemloos overgenomen, ingekapseld in een geneutraliseerde vorm en voor de miljoenen kijkers geworpen. De elites van de moderne staat kunnen best tevreden zijn met deze vorm van massabeïnvloeding. Het productie-apparaat en de openbare orde worden er uitstekend mee gediend. De fascinatie door de jeans en de popmuziek heeft deze verboden vruchten in het voormalige oostblok tot de werkelijke symbolen van het vrije Westen verheven. De onbeholpen communicatie- en produktiesystemen van de communistische staten verbleekten tot belachelijkheid in vergelijking met de materiële cultuur van het Westen.

De competitie van de markten heeft het in 1989 uiteindelijk gehaald op die van de krijgers. Beide dominante krachten die ik aan het begin noemde hebben een steeds groter bereik onder hun controle gebracht, maar in onze tijd blijkt evident dat imperia minder efficiënt functioneren dan competitieve markten en er zeker niet in geslaagd zijn zelf de economie en de cultuur naar hun hand te zetten. De derde dominante expansiekracht, die van de rationaliteit, heeft het eveneens gehaald op haar concurrenten (het magisch denken bv.), maar dan alleen als een denktechniek. Opeenvolgende ethische ladingen zijn als hinderlijke ballast overboord geworpen. De overdracht van waarden is overgelaten aan de commercie. Het maktaandeel van andere leveranciers - kerken, politieke partijen, moraalfilosofen etcetera - slinkt zienderogen.

Ook de Westeuropese staten lieten sedert 1945 hun ambtenaren-korpsen explosief in

samenhang met de aanhoudende verruiming van de overheidsbemoedening. Toch hebben die staten ook bevoegdheden verloren. Eerst aan de militaire verdragsorganisaties, met de NAVO in 1949 voorop. De oeroude militaire functie voltrekt zich niet langer op het niveau van de staat. Volgens de logica van de aanhoudende schaalvergroting in de productie leidde ook de behoefte aan steeds ruimere markten tot opeenvolgende economische unies: de EGKS in 1951, de EEG in 1957, en verdere uitbreidingen daarop volgend. Hierbij dragen staten bevoegdheden over aan bovenstatelijke organen met wetgevende, uitvoerende en rechterlijke bevoegdheden. Op wereldschaal beïnvloeden de Wereldbank en het IMF in toenemende mate de economische handelsmarges van staten. Maar de snelle schaalvergroting van het overheidsapparaat vervreemde dat ook van de burger, waardoor in een tegengestelde richting nationale en regionale bewegingen binnen de multi-nationale staten (en dat zijn nog steeds de meeste) beslissingsruimte eisten en doorgaans ook kregen. Het proces van voortdurende aanpassing van de openbare macht aan de evolutie van de samenleving zet zich gewoon door. De nationale staat was daarin slechts een etappe die in vele opzichten alweer achterhaald is.

NOTEN

- 1 Blockmans W & J Ph Genet (eds)
1993 *Genèse des Etats modernes en Europe. Historiographie et Théories* Rome
- 2 Over het onderscheid tussen nationale en natie-staat
Smith A D
1986 State-making and nation-building, in J A Hall, ed., *States in History* Oxford, pp 228-263. Zie hierover ook het interview van P. Vries met Charles Tilly in *Leidschrift*, 8/2, 1992.
- Zolberg, A R
1983 'The Formation of New States as a Refugee-Generating Process', in *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 467, 24-38

Het nationalisme als staatsvormende en -ontbindende factor is in de voorbije jaren sterk in de aandacht gekomen. Voorbeeldstudies:

- Agulhon, M
Conscience nationale et conscience régionale en France de 1815 à nos jours, *ibidem*, 615-638
- Aylmer, G E
1990 The peculiarities of the English state, in *Journal of Historical Sociology*, 3, 91-108
- Bank, J Th M
1990 *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw*. s-Gravenhage
- Burns, J H
1979 Ex uno plura? The British experience, in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden (BMGN)*, 94, 561-587
- Gellner, E
1983 *Nations and nationalism* Oxford
- Hobsbawm, E J
1990 *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality* Cambridge, alsmede het interview met P. Vries in *Leidschrift*, 8/2
- Hroch, M
1985 *Social preconditions of national revival in Europe* Cambridge

- Nipperdey, Th.
1986 Auf der Suche nach der Identität: Romantischer Nationalismus, in zijn *Nachdenken über die deutsche Geschichte*. München, 110 vlg.
- Ozouf, M.
1979 La Révolution Française et la perception de l'espace national: fédérations et stéréotypes régionaux, in *BMGN*, 94, 589-613.
- Smith, A.D.
1991 *National Identity*. Harmondsworth.
- Weber, E.
1977 *Peasants into Frenchmen*. Stanford.
3. Mols, R.
1974 Population in Europe, in C.M. Cipolla, ed., *The Fontana Economic of Europe. dl. 2. The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, 38-43.
- Vries, J. de
1984 *European Urbanization 1500-1800*. Cambridge, 160 vlg.
4. Armengaud, A.
Population in Europe 1700-1914, *ibidem*, dl. 3, 29-38.
5. Skocpol, Th.
1979 *States and social revolutions. A comparative analysis of France, Russia and China*. Cambridge.
6. Elias, N.
1982 *Het civilisatieproces*. dl. 2. Utrecht, 99-212.
7. Tilly, C.
1986 Space for capital, space for states, in *Theory and Society*, 15, 301-309.
1990 *Coercion, capital and European states, AD 990-1990*. Oxford.
8. Als theorie uiteengezet door:
Touraine, A.
1973 *production de la Société*. Parijs, 255-275.

en los daarvan toegepast door:

- Skocpol, Th.
1979 *States and Revolutions*. Cambridge.
- Anderson, P.
1974 *Lineages of the absolutist state*. Londen.
9. Elias, N., a.w., 171-212.